

І. П. УСТИНОВА

Ірина Петрівна Устинова, доцент Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПЕНСІЯ», «ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ» ТА «ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ» В КОНТЕКСТІ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПЕНСІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

У ході проведення Пенсійної реформи в Україні важливою складовою є проведення уніфікації категоріального та понятійного апарату у законодавстві. Нині в науковій літературі спостерігається відокремлений розгляд тієї чи іншої категорії, що визначає сутність поняття «пенсійне страхування». Автори дають окремі визначення термінів «пенсія», «пенсійне забезпечення», «пенсійне страхування» тощо, не висвітлюючи діалектичного зв'язку між ними. При цьому науковці досить часто для опису одного і того ж явища застосовують різні терміни або, навпаки, – один термін для визначення різних явищ і процесів. Це засвідчує недостатній рівень теоретико-методологічної розробки тематики.

Оскільки серед дослідників не існує згоди щодо визначення даних понять, у зв'язку з цим необхідно провести дослідження з метою їх уточнення.

В основі наукового вивчення такого суспільного явища як пенсія є твердження, що саме поняття «пенсія» має як соціальний, так і економіко-правовий характер. Соціальний характер вона отримує в процесі забезпечення державних соціальних гарантій, а економіко-правовий – у процесі використання акумульованих фондів коштів на рахунках державних і недержавних інституцій відповідно до правових норм¹.

Термін «пенсія» (*pensio*) має латинське походження і означає «платіж».

Поняття «пенсія» визначається як грошове забезпечення за вислугу років, з інвалідності, непрацездатності тощо². «Трудова пенсія» як пенсія, що призначається особам, зайнятим суспільно корисною працею³. Ці визначення, на нашу думку, є не повними.

Також «пенсія» визначається як щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених законом⁴. Дане визначення дублює поняття «пенсії» із Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

У законодавстві міститься поняття «соціальна пенсія», і розуміється, як пенсія, що призначається і виплачується всім непрацездатним громадянам, які не мають права на трудову пенсію. А «трудова пенсія» – це пенсія, що призначається особі при досягненні передбаченого законодавством віку, у разі настання інвалідності, у разі втрати годувальника і за вислугу років. Поняття «пенсія» зазначається як форма соціального забезпечення, що полягає в регулярній виплаті державою або іншими суб'єктами в установленому законом порядку грошових коштів непрацездатним громадянам, як правило, пожиттєво (за винятком передбачених законом випадків), за умови настання визначених законом подій, що дають право на пенсію, – досягнення певного віку, вислуга років, інвалідність, втрата годувальника та ін.⁵ З даним визначенням ми можемо погодитись, за винятком вказівки на непрацездатність особи.

У науковій літературі думки різних авторів щодо визначення поняття «пенсії» суттєво різняться. Так, С. І. Астрахан, який вперше запропонував розгорнуте визначення поняття «пенсія з соціального страхування», вважає, що «пенсія» – це періодичні виплати, що проводяться за рахунок коштів соціального страхування з метою матеріального забезпечення робітника, службовця чи його сім'ї у зв'язку із завершенням певного великого циклу його трудової діяльності⁶.

В. А. Ачаркан визначає пенсію як «грошове забезпечення, отримуване з суспільних фондів споживання громадянами за наявності в них постійної чи стійкої непрацездатності, або за віковою ознакою, у зв'язку з вислугою років, або встановлене через медичне обстеження (для визначення інвалідності), пенсія призначається громадянам за їхню працю в минулому чи іншу суспільно корисну діяльність і покликана служити для них постійним і основним джерелом засобів до існування»⁷. Думку В. А. Ачаркана про те, що пенсійне забезпечення ґрунтується на втраті громадянином працездатності, поділяє Я. М. Фогель, який стверджує, що загальною передумовою виникнення пенсійних правовідносин є постійна чи тривала непрацездатність, тобто певний побутовий стан організму людини⁸. Знову ж таки, ми не можемо погодитись з такою думкою, оскільки непрацездатність особи законодавчо передбачена лише як одна з умов набуття права на пенсію, а не як обов'язкова умова.

О. К. Соловйов розглядає зазначене поняття, як щомісячні грошові виплати, призначені для компенсації громадянам заробітку, втраченого у зв'язку з досягненням установленого законом віку, настанням інвалідності, утратою годувальника, а також за іншими підставами⁹. На його думку, «пенсійна система являє собою сукупність правових, організаційно-управлінських і фінансово-економічних відносин між найманими

ми робітниками та індивідуальними підприємцями, іншими категоріями громадян, діяльність яких спрямована на здобуття доходу (або матеріальної вигоди), з одного боку, роботодавців, з іншого боку, а також всіх інших категорій громадян, що не беруть участі в господарській діяльності, і держави – з третьою»¹⁰.

А. Д. Зайкін стверджує, що «пенсія» – це регулярна (періодична) грошова виплата соціально-аліментарного призначення, що провадиться особам похилого віку, інвалідам, іншим категоріям громадян та їхнім сім'ям у випадках, передбачених законом із суспільних фондів споживання у зв'язку з їх (або особи, на утриманні якої вони знаходяться) минулою трудовою або іншою суспільно корисною діяльністю, яка припинена або замінена більш легкою діяльністю з передбаченої законом поважної причини; виплата, розмір якої співвідноситься, як правило, з минулим заробітком. Ця виплата є для непрацюючих пенсіонерів основним джерелом засобів для існування¹¹.

Зауважимо, що у цих визначеннях вказується на регулярність, гарантованість, систематичність, періодичність та на інші ознаки, притаманні пенсії, які визначають їхню правову та соціально-економічну природу, а також визначені життєві обставини, з настанням яких пенсії виплачуються, а іноді вказуються й фінансові джерела, з яких здійснюються такі виплати. Але, на думку М. Д. Бойко, незважаючи на те, що всі ці визначення охоплюють основні ознаки пенсії та виражають її сутність, вони мають загальний характер¹². Крім того, більшість науковців досліджують пенсійні відносини з точки зору «державного зобов'язання» перед пенсіонером без урахування джерел фінансування пенсійних виплат. З огляду на нагальну потребу реформування пенсійної системи всі базові поняття та категорії потребують уточнення.

Щодо такого розмаїття визначень вченими висловлені різні думки. Так, Р. Іванова вважає, що відмінності з окремих ознак пенсії мають суто термінологічний характер і тому на них зупинятися не слід¹³. Із таким твердженням ми не погоджуємося, адже двозначне тлумачення юридичного терміну «пенсія» може призвести до правової колізії та втрати громадянами своїх пенсійних накопичень. І. Сирота, навпаки, не даючи власного визначення, детально зупиняється на ознаках, які пропонувалися до включення в дефініцію пенсії. Його міркування щодо недоречності введення окремих з них до визначення поняття «пенсія» і необхідності уточнити інші заслуговують на увагу¹⁴.

Більшість термінів та понять, що застосовуються в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, визначені ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». За законом «пенсія – це щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених законом». Отже, поняття «пенсія» вживається в солідарній системі пенсійного страхування лише в розумінні щомісячної грошової виплати застрахованим особам за віком, по інвалідності або виплати членам сім'ї, яким призначається пенсія у зв'язку з втратою годувальника. При чому, поняття «пенсія» за Законом охоплює лише солідарний (перший) рівень пенсійної системи, так як про довічну пенсію або одноразову виплату за рахунок коштів Накопичувального фонду (другий рівень) у визначенні нічого не сказано.

На сучасному етапі реформування системи пенсійного забезпечення, соціальні пенсії, пенсії за вислугу років і пенсії у зв'язку з професійними захворюваннями та каліцтвом, пов'язаним із нещасним випадком на виробництві, поступово передаються до інших програм соціального забезпечення. Зокрема, соціальні пенсії, що призначалися за Законом України «Про пенсійне забезпечення», як правило, не були пов'язані з трудовою діяльністю працівника та сплатою ним страхових внесків, тому вони не можуть фінансуватися за рахунок пенсійної системи, побудованої на страхових засадах. Через це соціальні пенсії замінюються системою державної соціальної допомоги, що фінансується за рахунок коштів Державного бюджету, і вилучаються з системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Такі кроки спрямовані, перш за все, на позбавлення Пенсійного фонду України від невластивих йому виплат.

Нині в наукових колах спірним залишається питання про те, чи є пенсія винагородою (компенсацією) за минулу працю, чи не є такою. Однозначної відповіді на це питання в юридичній літературі немає. Є думка окремих вчених, що пенсія – це аліментарний, безеквівалентний платіж. Дана позиція заслуговує на увагу, проте вона відображає сутність лише державного пенсійного забезпечення. Що стосується пенсійної системи, побудованої на страхових засадах, то в реформованій системі аліментарний, безеквівалентний характер мають лише соціальні та пільгові пенсії, всі інші залежать від страхового стажу, тобто періоду, протягом якого сплачувалися внески до Пенсійного фонду України, а в системі недержавного пенсійного забезпечення – залежно від добровільних внесків до недержавних пенсійних фондів. Крім того, соціальні пенсії, як правило, не пов'язані з трудовою діяльністю працівника та сплатою ним страхових внесків, тому вони не можуть фінансуватися за рахунок страхової пенсійної системи. Таким чином, погоджуємося з думкою В. В. Фецука, що пенсію не можна розглядати як абсолютно безеквівалентну виплату, хоч вона, звісно, і не є винагородою або компенсацією за минулу працю.

Крім поняття «пенсії», у вітчизняній науковій літературі спостерігається широке застосування термінів «пенсійне забезпечення» та «пенсійне страхування» без висвітлення їхнього фінансово-правового змісту.

Розкрито також поняття «пенсійне забезпечення» як гарантоване державою матеріальне забезпечення непрацездатних громадян за рахунок суспільних фондів споживання шляхом надання трудових і соціальних пенсій¹⁵.

Першу спробу розмежувати поняття «пенсійного страхування» та «пенсійного забезпечення» науковці зробили після прийняття Законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» і «Про

недержавне пенсійне забезпечення». Так, група вчених під керівництвом В. І. Грушко дала свої визначення зазначених категорій, з якими ми не можемо цілком погодитись.

Зауважимо, що «пенсійне страхування» як соціальна категорія, визначається авторами або занадто широко, або майже дублює визначення терміна «соціальне страхування».

Крім того, ми не згодні з тим, що вищезазначені автори під «пенсійним забезпеченням» розуміють тільки «...державне мінімальне забезпечення трудовими та соціальними пенсіями непрацездатних громадян...»¹⁶. При цьому автори практично проігнорували положення Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» та необгрунтовано включили цей вид пенсійного забезпечення до системи пенсійного страхування.

У своїх наукових працях В. Д. Понікаров та М. М. Топоркова визначають, що: «Пенсійне забезпечення в Україні є державною системою і основною складовою системи соціального захисту населення»¹⁷. На нашу думку, дане визначення є прийнятним.

На думку Н. М. Тополенко, «пенсійне страхування» – це комплекс загальнодержавних заходів з розвитку системи соціального захисту на принципах солідарності, субсидування та накопичення коштів у державних фондах для гарантованих виплат у випадках часткової та повної втрати працездатності громадян. «Пенсійне забезпечення» – це комплекс загальнодержавних заходів, спрямованих на формування за принципами обов'язкового та добровільного накопичення спеціальних пенсійних фондів, кошти яких спрямовуються на фінансове забезпечення їх учасників у разі настання відповідних випадків¹⁸. Дані поняття «пенсійного страхування» та «пенсійного забезпечення», на нашу думку, є не досить вдалими.

Г. Р. Светлова, у свою чергу, трактувала поняття «система пенсійного забезпечення» як сукупність організаційно-правових і фінансово-економічних інститутів, які втілюють норми життя суспільства з надання матеріального забезпечення у вигляді пенсій, джерелом коштів яких є обов'язкове соціальне державне страхування і добровільні накопичення у недержавних пенсійних фондах¹⁹. З таким визначенням категорії «система пенсійного забезпечення», ми можемо погодитись.

На нашу думку, автори розглядають «пенсійне страхування» виключно як державну соціальну гарантію, дублюючи визначення терміну «соціальне страхування», а під пенсійним забезпеченням розуміють тільки «...державне мінімальне забезпечення трудовими та соціальними пенсіями непрацездатних громадян...», практично ігноруючи положення Законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення», відповідно до яких в Україні функціонує трирівнева система пенсійного забезпечення.

За результатами аналізу законодавства та наукової літератури і, використовуючи методи наукового спостереження й узагальнення, ми погоджуємось з науковцем Фещук В. В., що «пенсійне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає призначення, перерахунок та виплату страхових пенсій застрахованим особам і членам їхніх сімей з коштів Пенсійного фонду України, а також порядок формування загальнообов'язкового Накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам, передбаченим законодавством України»²⁰. Таким чином, вважаємо, що пенсія – це щомісячна пенсійна виплата з коштів Пенсійного фонду України, а також фінансування із Накопичувального пенсійного фонду видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених законом. Щодо поняття «пенсійне забезпечення», ми можемо погодитись з визначенням Г. Р. Светлової: «...це сукупність організаційно-правових і фінансово-економічних інститутів, які втілюють норми життя суспільства з надання матеріального забезпечення у вигляді пенсій, джерелом коштів яких є обов'язкове соціальне державне страхування і добровільні накопичення у недержавних пенсійних фондах».

Водночас слід зауважити, що, не зважаючи на законодавче визначення умов і порядку здійснення пенсійного страхування в Конституції України і реалізованих шляхом прийняття Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» цих положень, у вітчизняному законодавстві (незважаючи на наявність близько 30 нормативних актів загальнодержавного рівня) не надано чіткого визначення категорій «пенсійне страхування» і «пенсійне забезпечення». Автор впевнений, що подальший законодавчий розвиток повинен це питання врегулювати для усунення двояких розумінь при застосуванні законодавства.

¹ Вегера С. Пенсійна реформа – важливий напрямок соціальної політики // Соціальний захист. – 1998. – № 3. – С. 23.

² Соловьев А. К. Экономика пенсионного страхования [учеб. пособие для вузов] / А. К. Соловьев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 335 с. – С. 455.

³ Юридичний словник-довідник: За ред. Ю. С. Шемшученка / Худож. оформ. В. М. Штогриня. – К.: Феміна, 1996. – 696 с.

⁴ Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с. – С. 635.

⁵ Фогель Я. М. Право на пенсію і його гарантії / Фогель Я. М. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 392.

⁶ Сирота И. М. Право социального обеспечения в Украине: [учебник] / И. М. Сирота. – 5-е изд., перераб. и доп. с учетом изменений действующего законодательства. – Х.: Одиссей, 2005. – 432 с.

⁷ Бойко М. Д. Право пенсійного забезпечення в Україні: [навч. посіб.] / Бойко М. Д. – [2-ге вид., випр. і допов.]. – К.: Атіка, 2006. – 356 с.

⁸ Ярошенко І. С. Система соціального захисту в Україні: шлях до реформування // Зб. наук. праць «Правове регулювання економіки». – 2000. – № 1. – С. 203–212.

⁹ Там само. – С. 175.

¹⁰ Стожок Л. Напрями вдосконалення системи державного пенсійного страхування в Україні // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 1. – С. 13–18.

¹¹ Соціальне страхування / Юрій С. І., Шаварина М. П., Шашанська Н. В. – К.: Кондор, 2004. – 464 с. – С. 122.

¹² Зайчук Б. О. Організаційно-економічний механізм побудови в Україні тривірневої системи пенсійного забезпечення: дис. канд. екон. наук: 08.02.03 / Б. О. Зайчук. – К., 2002. – 174 с. – С. 83.

¹³ Бойко М. Д. Право пенсійного забезпечення в Україні: [навч. посіб.] / Бойко М. Д. – [2-ге вид., випр. і допов.]. – К.: Атіка, 2006. – 356 с. – С. 79.

¹⁴ Сирота І. М. Вказана праця. – С. 107.

¹⁵ Правове регулювання пенсійного страхування в Україні (фінансово-правовий аспект): [монографія] / [В. В. Фецуку, Ю. О. Тараненку, Ю. І. Пивовар]; за заг. ред. В. В. Фецука. – К.: «Аванпост-прім», 2010. – 189 с. – С. 359.

¹⁶ Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Навчальний курс / Б. О. Зайчук, О. Б. Зарудний, С. Б. Березіна, В. Т. Александров, С. М. Недбаєва. – К.: НВП «АВТ», 2004. – 256 с.

¹⁷ Понікаров В. Д. Пенсійне та соціальне забезпечення: [підручник] / В. Д. Понікаров, М. М. Топоркова. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2006. – 400 с. – С. 212.

¹⁸ Тополенко Н. М. Державне регулювання розвитку системи пенсійного страхування в Україні: дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Тополенко Надія Михайлівна; Гуманітарний ун-т «Запорізький ін-т держ. та муніципального управління». – Запоріжжя, 2007. – 201 с. – С. 67.

¹⁹ Светлова Г. Р. Формування соціально-економічного інституту недержавного пенсійного забезпечення населення України: дис. канд. екон. наук: 08.00.07 / Светлова Г. Р., Донецький національний університет. – Донецьк, 2008. – 202 с. – С. 74.

²⁰ Фецуку В. В. Пенсійна реформа в Україні: фінансово-правовий аспект / В. В. Фецуку // Право України. – 2006. – № 9. – С. 94–98.

Резюме

У статті розглядаються термінологічні питання понять «пенсія», «пенсійне забезпечення» та «пенсійне страхування» за українським та російським законодавством в юридичному та економічному аспектах в контексті державного управління питаннями пенсійної реформи та тих правовідносин, що пов'язані з фінансово-правовим регулюванням.

Ключові слова: пенсія, пенсійне забезпечення, пенсійне страхування, пенсійна система.

Резюме

В статье рассматриваются терминологические вопросы понятий «пенсия», «пенсионное обеспечение» и «пенсионное страхование» по украинскому и российскому законодательству в юридическом и экономическом аспектах в контексте государственного управления Пенсионной реформой и тех правоотношений, которые связаны с финансово-правовым регулированием.

Ключевые слова: пенсия, пенсионное обеспечение, пенсионное страхование, пенсионная система.

Summary

This article reveals such terms as «pension», «pension security» and «pension insurance» in accordance with Ukrainian and Russian legislation. It is regarded in legal and economic aspects of government management for pension reform and jurial relation caused by financial and legal regulation.

Key words: pension, pension security, pension insurance, pension system.

Отримано 2.04.2012